

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

TERMINLARNING QO‘SHMA VA JUFT USULLAR BILAN IFODALANISHI

Nasirdin Qarshiyev

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
(PhD), O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika
instituti, o‘zbek tili va adabiyoti, ijtimoiy-
gumanitar fanlar kafedrasida nasru@mail.ru

Annotsiya: atamalarning yozilishi, qo‘shma atamalar bilan atamalar juftlarining tarkibi muhokama qilindi. Sifatlar, izoformalar va ularning tarkibi haqida ma‘lumot berilgan. Tarkibi atamalarning tarkibini (tuzilishini) aniqlashtirishdan, ularning birinchi tarkibiy qismlarini, ya‘ni atamalarni shakllantirish jihatlarini o‘rganishdan iboratligini hisobga olib, quyida biz ushbu masalalar bo‘yicha fikr bildiramiz.

Kalit so‘z: so‘zlarning kompozitsion usul bilan yasalishi, qo‘shma terminlar, juft terminlar, takroriy terminlar, sifatdoshli terminelementlar, izofali terminelementlar.

Аннотация: В статье обсуждается написание терминов, состав пар терминов с составными терминами. Дана информация о терминах прилагательных, терминах изоформ и их составе. Принимая во внимание, что состав состоит из уточнения состава (структуры) терминов, изучения их первых компонентов, то есть аспектов образования терминов, ниже мы дадим обратную связь по этим вопросам.

Ключевые слова: составное словообразование, составные термины, парные термины, повторяющиеся термины, прилагательные терминальные элементы, изофильные терминальные элементы.

Annotation: The spelling of terms and the composition of pairs of terms with compound terms were discussed. Information is given about the terms of adjectives, terms of isoforms and their composition. Taking into account that the composition consists of clarifying the composition (structure) of terms, studying their first components, that is, aspects of the formation of terms, below we will give feedback on these issues.

Key words: compound word formation, compound terms, paired terms, repeated terms, adjectives, terminal elements, isophilic terminal elements.

O‘zbek tilining terminologiyasiga oid tadqiqotlarda ham mazkur tipdagi terminlar ozmi-ko‘pmi o‘rganilgan. Chunki ayrim terminologik tizimlarda qo‘shma, juft hamda takroriy terminlardan ham foydalanilmoqda. Qorako‘lchilik terminologiyasi haqida ham shunday deyish mumkin. To‘g‘ri, tadqiqot b‘ektimizda kompozitsion usul bilan yasalgan terminlar unchalik ko‘p emas. Shunday o‘lishiga qaramay, bunday terminlar ham ozmi-ko‘pmi darajada qorako‘lchilik shunchalarini ifodalash uchun xizmat qilmoqda.

Qo‘shma terminlar. Qorako‘lchilik sohasida ishlatilayotgan qo‘shma terminlar, asosan, “ot+ot” qolipi asosida yasalgan bo‘lib, ko‘proq qorako‘l terilarning gullari nomlarini ifodalash uchun qo‘llanmoqda. Misollar: *Halqagullar* o‘lchami mayda, o‘rta va katta gullarga bo‘linadi. Donagulli *guligaz* terilarda 50-55% i donagul, 25% i

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

qalamgul, taxminan, 25% i past sifatli gullar bo‘ladi. *No‘xatgullarni* tashkil etuvchi junto‘plamlarining uchlari tugunsimon yoki no‘xat shaklida ingalaklashgan bo‘ladi. Mayda jingalakli *halqagullar* past baholanadi. Yolgullar, asosan, terining yonbosh, son va ko‘rak qismlarini qoplaydi [1:85].

Shu bilan birga, tadqiqotimizda “sifat+ot” qolipi asosida yasalgan qo‘shmaterminlardan ham foydalanilmoqda. Misollar: Qorako‘l, qorako‘l terisi. Qorako‘l qo‘zilarining 2-3 kunligida so‘yib olingan terisi. *Qorako‘lcha*. Embrional rivojlanishining 127-135 kunlik bosqichidagi homilalar terisi [2:67]. Qorako‘l qo‘zilari terisida ter bezlari yaxshi taraqqiy etgan. ... [qo‘zilarning] Rangi och qora bo‘lsa teri xunuk ko‘rinadi va juni tez oqora boshlaydi, bu xil qo‘zilardan, ko‘pincha, “*oqgul*” [qo‘ylar] yetishadi. Gul uzunligining uchdan bir va ko‘pincha to‘rtidan bir qismi *chappagulga* o‘xshash. Shunisi diqqatga sazovorki, qorako‘lchilikda keltirilgan qo‘shma terminlarga yasovchi affikslar qo‘shilib, yangi-yangi terminlar ham hosil qilinadi. Misollar: O‘zbekiston qorako‘lchilik va cho‘l ekologiyasi ilmiy-tadqiqot institutida, ayniqsa, yosh *qorako‘lshunoslarga* yetarli g‘amxo‘rlik ko‘rsatilmoqda [3:34]. Ushbu kitob *qorako‘lshunoslik* (qorako‘l terishunosligi) to‘g‘risida yozilgan o‘zbek tilidagi birinchi o‘quv qo‘llanmasidir. *Qorako‘lchilarimiz* ko‘k va sur terilar yetishtirishni 19.2 % ga, shu jumladan, sur terilar yetishtirishni 5.7 % ga yetkazdilar. Qorako‘lchilikni rivojlantirish uchun qo‘ylarning qimmatli biologik xususiyatlaridan ustalik bilan foydalanish zarur. 145 kunligida onadan chala tug‘ilgan qo‘zilardan qorako‘l *qorako‘lcha* olinadi. Bundan tashqari, qorako‘lchilik terminologiyasida terminelementlar (bu haqdamazkur bobning keyingi bo‘limida so‘z yuritilgan) dan foydalanib yasalgan ko‘plab birikmalar mavjudki, qo‘shma terminlar ham ayni shunday vazifani bajarib keladi. Misollar keltiramiz: *Qorako‘lchi chorvadorlarimiz* mustahkam konstitutsiyali qo‘ylar sonini ko‘paytirishga e‘tibor berishlari kerak. Normal qorako‘l terilari to‘liq ifodalangan gul turlari bilan qoplangan. *Qalamgulli terilarning* gul tomoniga qaralsa, teri sathida gullar bir-birining ketiga terilib, juda go‘zal manzara kashf etadi. *Chappagulli terilar* juni, ko‘pincha, quruq va dag‘al bo‘ladi. *No‘xatgulli urg‘ochi qorako‘l* qo‘zilar past klasslarga va terisi esa past navlarga kiritiladi. *Qalamgulsimon jingalaklar* orasida eng kalta qiltiq va tivit jun tolali, *qovurg‘asimonlar* - o‘rtacha, yarim doiralilar esa uning tolasi bo‘lgan. Juft terminlar. Qorako‘lchilik terminologiyasida juft terminlarning miqdori juda kam - o‘ntaga yetar-yetmas. Shunday bo‘lishiga qaramay, ularga lisoniy dalil sifatida qaralishi lozim. Tadqiqotimizdagi juft terminlar qorako‘l terilarning yoxud ular gullarining turlari, xillarini ifodalab keladi. Misollar: Jun tolasi kalta va juda kalta bo‘lib, ipaksimon junli... qo‘zilar qimmatli hisoblanadi. Bunday qo‘zilar terisining tovarlik ko‘rinishi qorako‘lcha yoki *qorako‘l-qorako‘lchaga*

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

o‘xshab ketadi. Yassi qalamigulning esa *qalami-iloncha* deb ataluvchi tur xili bor [4:65]. ... sur terilar ichida *tilla-sur, kumush-sur, sur-antiq, shamchiroq-sur* va boshqa rang-barang go‘zal va tovlanuvchi terilar uchraydi. *Qalamchappagul*. Bu gul ham o‘ziga xos belgilarga ega. 130 kunlik bo‘lganda ikkilamchi oqimlar terining deyarli butun sathini egallaydi. Bu davrda “yol gul” ozmi-ko‘pmi ko‘zga tashlana boshlaydi. Bu xil terilarni “*go‘lak-qorako‘lcha*” tipiga kiritiladi.

Qorako‘lchilik tushunchalarining birikma terminlar vositasida ifodalanishi. Bu yuqorida nomi qayd etilgan “Chorvachilik terminlariga oid ruscha-o‘zbekcha lug‘at”da qorako‘lchilikka oid jami 191 ta terminga izoh berilgan. Ularning atigi 34 tasi nobirikma (ya‘ni tub, yasama, qo‘shma) bo‘lsa, 157 tasi birikma terminlardir. Bu raqamlar lug‘atdagi qorako‘lchilik terminlarining 84% birikma terminlardan iborat ekanligini ko‘rsatadi. Shunisi diqqatga sazovorki, qorako‘l terilari xossalarning birida kamroq, boshqasida ko‘proq terminlardan foydalanilmoqda. Biroq ularning barchasini, tabiiyki, yakka terminlar bilan ifodalashning iloji bo‘lmaganidan birikma terminlar bilan ifodalashga “majbur” bo‘lingan. Mana shu sabablarga ko‘ra, qorako‘lchilik sohasida ham birikma terminlar yetakchi o‘rinni egallaydi. *Birikma terminlarining bog‘lanishiga ko‘ra turlari*. Qorako‘lchilik sohasida qo‘llanishda bo‘lgan birikma terminlarning turlari, yasaliş asoslari kabi xususiyatlari ham e‘tiborni tortadi. Sh.Raxmatullaev o‘zbek tilida birikmalarning yetti xili borligini ko‘rsatib o‘tgan. Bular quyidagilar: sifatlovchili birikma, qaratuvchili birikma, izohlovchili birikma, izofa birikmasi, ta‘kidlovchili birikma, to‘ldiruvchili birikma, hollovchili birikma. Shuni ta‘kidlash lozimki, o‘zbek tilida qo‘llanuvchi mazkur birikmalarning faqat uch turigina terminologik xarakterga egadir. Bular sifatlovchili birikma, qaratuvchili birikmalar va izofa birikmalardir. Quyida birikma terminlarning shu turlari xususida qisqacha so‘z yuritamiz. Sifatlovchili birikma terminlar boshqa terminologik tizimlarda bo‘lgani kabi qorako‘lchilik terminologiyasida ham birikmalarning ayni shu turidan keng foydalanib kelinmoqda. Mazkur tipdagi birikmalar “sifatlovchi+sifatlanmish” qolipi asosida yasaliş, tushunchani aniq ifodalash uchun xizmat qiladi. Tabiiyki, sifatlanmish vazifasini esa har xil so‘z turkumlariga oid leksemalar o‘taydi. Bular quyidagi qoliplar xarakteriga ega: “Sifat+ot” qolipli birikma terminlar: *qora qorako‘l* (teri), ko‘k teri, sur teri, olachipor qorako‘l, qambar qorako‘l, oraliq jun, o‘rtalik jun, qo‘ng‘irsimon tus, shoxsimon qavat, ko‘k kaptar, xalili teri, rangdor jun: *Chin teri* qo‘shuvchi to‘qima tolalari to‘qimlarining murakkab chirmashuvi natijasida vujudga kelgan... *Yirik teri* – katta yoshdagi qo‘ylardan olinadi. *Po‘lat sur* - jun tolalarining asosi qora rangda... “Ot+ot” qolipli birikma terminlar: kumush sur, tilla sur, shamchiroq sur, qalam gul: *Po‘stloq qatlam* tangachali qatlam tagida joylashgan... *Dag‘al junli* quy zotlari . *Kumush rang*

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

- asosining to‘q *surma rang* yoki qora rangi bilan uchining *kul rang*, *kumush rang* tus aralashmasidan hosil bo‘ladi. Qorako‘lning *qahrabo sur* ranglisi. “Sifatdosh+ot” qolipli birikma terminlar: chuvalgan rasm, kiruvchi jun tola, pigmentlashgan jun, oshlangan teri, o‘sinqaragan jun. Bu ko‘rsatkich terining hamma sathini qoplovchi junlar soniga... bog‘liq *Xurpaygan qalamgullar* terining hamma qismida uchraydi. Qaratuvchili birikma terminlar. Qorako‘lchilik terminologiyasida qaratuvchili birikma terminlardan ham foydalanilmoqda. Bunday terminlar “qaratuvchi+qaralmish” qolipi asosida shakllangan. Mazkur qolipdagi terminlarning qaratuvchi komponenti ot yoki otlashgan leksemalardan iborat bo‘lib, *-ning* qaratqich kelishik qo‘shimchasi bilan, qaralmish komponent esa *-i(-si)* egalik qo‘shimchasi bilan shakllantiriladi. Misollar: *junning uzunligi, junning qisqaligi, gullarning tarkibi, terining notekisligi*. Biroq *terining qalinligi, junlarning zichligi* va ularning o‘sib rivojlanish intensivligi homilaning yoshiga qarab turlicha bo‘ladi. Qorako‘l teriga ishlov berilayotganda *epidermisning yaxlitligini* buzmaslikka harakat qilinadi... *Rangining tekisligi* ko‘k terilarning eng muhim sifat belgisidir ... *junlarning jingaligi* o‘roqsimon, *qalamigullarning uzunligi* bo‘yicha birinketin yarim halqa hosil qilib joylashgan izofali birikma terminlar. Nihoyat, qorako‘lchilik terminologiyasida izofali birikmalardan ham foydalanilmoqda. Bunday birikmalar “izofalovchi+izofalanmish” qolipi asosida shakllangan. Uning izofalovchi komponenti bosh kelishikdagi ot yoxud otlashgan leksemalardan iborat bo‘lib, izofalanmish komponenti ham ot leksemadan tashkil topadi, biroq *-i (-si)* egalik ko‘shimchasi bilan shakllantiriladi. Misollar: *gulo‘lchami, teri sathi, sath kengligi, tola o‘qi, jun qini, jun tuzilmasi, teri naqshi*. Qoraqalpoq suri olti xil naqshga bo‘linadi: *po‘lati sur, ... o‘rik guli, qamar, shabdor va chaqir*. Qorako‘l ipaksimon, yaltiroq *jun qoplami*ga ega, *jun qoplami* har xil naqshlarda tovlanib turadi. Keltirilgan birikmalarning sifatlovchi, qaratuvchi, izofalovchi komponentlarini umumlashtirib, terminelement deb atashni lozim topdik. Mazkur termin haqida o‘z o‘rnida so‘z yuritamiz. Keltirilgan dalillardan qorako‘lchilik terminologiyasida qo‘llanayotgan birikma terminlarning turlari haqida ma’lum bir tasavvur hosil bo‘ldi, deb hisoblaymiz. Demak, qorako‘lchilik terminologik tizimida ham birikma terminlar miqdori jihatidan juda ko‘p qismni tashkil etadi. Bu holat boshqa terminlar tahlilida uchramaydi.

Foydalanilgan adabiyot:

1. Rahimov A.A. Qorako‘lchilik. -Toshkent: O‘qituvchi, 1967. -B. 386.
2. Zokirov M., Xachaturova L., Yusupov S., Chorvachilik terminlariga oid ruscha o‘zbekcha lug‘at. – Toshkent: Mehnat, 1990. – B. 65.
3. “Zarafshon” gazetasi, 2007-yil 25-dekabr.
4. Zokirov M., Valiyev U., Shirinboyev Sh. Qorako‘lchilik. –T.: O‘qituvchi, 1983.

**“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI
TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”**

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya